

Проф. Др. Gabriella SCHUBERT*

ЦРНА ГОРА НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА – У ОЧИМА ЈЕДНЕ ЕНГЛЕСКИЊЕ

ABSTRACT: Mary Edith Durham was one of the most important English mediators for the culture of the Balkan peoples and political events in the Balkans at the beginning of the 20th century. The single, energetic young woman spent years traveling alone through Bosnia and Herzegovina, Serbia, Macedonia, Montenegro and Albania, collecting ethnographic material and recording the political situation. Moreover, she left the drawings of houses, agricultural tools, gusle, traditional clothing, etc. Between 1904 and 1928, she published 7 reports and travel memoirs in London, which had ethnographic, culturological and political contents. The historians, such as John Treedway, have used her works since the early 20th century, but she became more famous only after her biography had been included in the National Biography of England.

KEY WORDS: *Mary Edith Durham, England, Balkan, travel reports, Montenegro*

Мери Идит Дарам – од Лондона до Балкана

Енглескиња Мери Идит Дарам (Mary Edith Durham) је почетком 20. века један од најважнијих медиатора култура балканских народа и политичких догађаја на Балкану из Енглеске. Неудата енергична млада жена је годинама сама, на коњу и у пратњи водича или возом пропутовала Босну и Херцеговину, Србију, Македонију, Црну Гору и Албанију скупљајући етнографски материјал и пратећи политичка збивања. Осим тога је цртала цртеже о својим запажањима – нацртала је куће, пољопривредне справе, гусле, ношње итд. Од 1904. до 1928. је у Лондону из-

* Аутор је професор на Универзитету Фридрих Шилер у Јени.

дала 7 путописа и извештаја етнографског, културолошког и политичког садржаја.¹ Историчари као, на пример, Џон Тредвеј (John Treadway) на почетку 20. века² често су користили њене радове; она је ипак тек после смрти, 1944. постала познатија, кад је њена биографија била укључена у националну биографију Енглеске.

Мери Идит Дарам је рођена 1863. године у Лондону као најстарије од осморо деце.³ Похађала је гимназију и студирала је сликарство на Краљевској Академији уметности у Бедфорду. После завршетка студија, као још млада сликарка, организовала је изложбе акварела и уљаних слика; поред тога се бавила илустровањем књига. Њен отац као и неки од њених рођака били су лекари и познате личности јавног живота у Лондону. Мери Идит је међутим доживела тешке дане у младости. Године, до своје тридесетседме године, морала је да негује своју тешко болесну мајку док није пала у једну психичку и здравствену кризу. Тада јој је породични лекар саветовао да отпутује негде у удаљене крајеве од свог родног места, да поправи своје здравствено стање.

Тридесетдеветогодишња Мери Идит је послушала савет свог лекара и у августу 1900. искрцала се у Трсту. Три недеље касније је стигла у Котор где је изнајмила водича и једног пратиоца са циљем да посети Цетиње, главни град Црне Горе.

Кад је угледала град са високим брдима око њега, била је дубоко импресионирана. Први пут је дошла у контакт са једним потпуно непознатим светом и његовим становницима, без знања њиховог језика и споразумејући се с њима рукама и ногама. Поставља се питање: шта је жену из отмене енглеске породице очарало овде на „Блиском Истоку” – како је у то време Балкан на Западу називан? То сигурно нису биле само лепоте природе; то је био један загонетан, егзотичан, суров и архаичан свет који Дарам са својом западноевропском позадином није могла да разуме, али који је баш због тога за њу био привлачан. Из њених описа тог првог путовања може се закључити да је Црну Гору доживела истовремено са одбојношћу и са одушевљењем. Али о томе мало касније.

Ово прво путовање у Црну Гору је свакако изменило њен живот; Балкан је постао њена животна преокупација. Сваке године, до

¹ *Through the Lands of the Serb*. London 1904; *The Burden of the Balkans*. London 1908; *High Albania*. London 1909; *The Struggle for Scutari*, London 1914; *Twenty years of Balkan Tangle*. London 1920; *The Serajevo Crime*, London 1925; *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, London 1928..

² Treadway, John D. *The Falcon and the Eagle; Montenegro and Austria-Hungary, 1908-1914*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 1983.

³ Најдетаљније о Дарам и њеним односима са Балканом је писао Кристијан Медавор: *Mary Edith Durham and the Balkans 1900-1914*. Montreal 1995. У следећим излагањима о животу Дарам је пре свега коришћена ова монографија.

1914., редовно је путовала у те пределе и изабрала је Цетиње за стално боравиште својих путовања. У оквиру тих путовања, она се најбоље упознала са Црном Гором и Албанијом; у тим земљама, које су у погледу свакодневног живота биле сличне, она се највише осећала као „код куће”.

На Цетињу је 1905. године била примљена код књаза Николе на књажевском двору. Интелигентна млада Енглескиња је оставила дубок утисак на књаза и тај сусрет је био почетак дугогодишњег пријатељства међу њима које је трајало све до Балканских ратова 1912/1913. Никола је у разговорима са њом дискутовао о политичком ставу Црне Горе и о његовим територијалним амбицијама на Истоку.

Дарам је годинама путовала кроз Црну Гору, посећивала фабрике оружја и скупљала је етнографски материјал. У својим сећањима из тих времена примећује да се у то време уверила у праву улогу Русије на Балкану у борби балканских Словена против Турака и западних власти. Дарам је високо ценила књаза Николу; сматрала је да је он најважнији вођа у тој борби.

Она се на почетку свог боравка на Балкану готово искључиво интересовала за традиционалну културу балканских народа. На њеним многократним путовањима је скупљала артефакте и етнографски материјал различитих етничких група. При томе је наравно и често доживљавала ситуације које су је приморале да се информише о сложеној политичкој ситуацији полуострва.

Политичка активност Дарам

19. век је био период повећаног незадовољства међу балканским народима који су припадали Османској империји. Врхунац је била Источна криза 1876-1878. Берлински конгрес 1878. је имао за циљ да створи равнотежу међу великим силама као и балканским народима. Према томе, Берлински конгрес очигледно није био у стању да испуни потребе свих балканских земаља. У то време су енглески либерали, међу њима Ноел Бакстон (Noel Buxton) и Џејмс Брајс (James Bryce), који су основали Балканску комисију, јавно критиковали британску политику која је санкционисала Османску владу на балканском полуострву, како би спречила руски утицај на Балкану. Црна Гора се вековима супростављала доминацији Османлија и сматрала је да игра водећу улогу у ослободилачком покрету Срба и Црногораца. После Берлинског конгреса припале су јој османске територије, укључујући луку Улцињ са албанским становништвом. Албанци у вилајетима Јанина, Скадар, Монастир и Косово, међутим, остали су без сопствене државе.

Дарам је била уверена да компликовано питање балканских народа може решити само путем бољег познавања и етнографског истраживања различитих етничких група Балкана; то је била њена мотивација за теренски рад на балканском полуострву. 1907. ју је књаз Никола замолио да организује и прати изложбу црногорске културе у Лондону. Дарам је то урадила са великим ентузијазмом. Те године јој је књаз због њених великих заслуга за презентовање црногорске културе доделио златну медаљу Црне Горе. Чарлс де Граз, британски амбасадор на Цетињу у том времену, у писму британском министру спољних послова је помиње је великим одушевљењем.

Дарам у својим списима често помиње да никад није имала намеру да се укључује у Балканску политику. То је међутим све више радила – стално мењајући своје ставове и убеђења. Најпре је била противница османске доминације на Балкану и потпомагач борбе балканских народа против Турака. Сматрала је да османска влада није у стању да успостави ред и поредак у земљама које су припадале њеној империји. Она је била уверена да су границе које су биле дефинисане на Берлинском конгресу 1878. вештачке и да ће то бити разлог етничких немира. Исто тако је сматрала да идеје водиле Западне Европе нису компатибилне са културама балканских народа и да национализам на Балкану пре свега почива у религиозној неслози. У исто време није веровала у то да је османска влада у стању да успостави мир на Балкану.

До почетка двадесетог века Дарам потпуно мења своје ставове. 1905, када издаје књигу *The Burden of the Balkans*, већ се јасно осећа њено дистанцирање према поступцима бугарских, српских и грчких националиста у Македонији. Истиче да појам „Источно питање” не означава само да је османска власт у паду, него и то да треба савладати националисте одређених балканских народа који желе да доминирају Балканом. Ипак, у то време је још неговала пријатељске везе са књазом Николом. У свом раду *High Albania* 1909, чак предлаже Албанцима да признају књазу Николу као свог вођу. Али већ 1914, у свом раду *The Struggle for Scutari*, окреће се против њега, као и против Срба, Грка и Црногораца; криви их да воде експанзивну политику на рачун Албанаца; у исто време признаје да је књаз Никола код Малисора врло популаран пошто им је дао финансијску подршку. У овој књизи констатује да ће одлазак Османлија са територија Балкана оставити политичку празнину коју нико не може да испуни, и да је стање људи на Балкану у то време горе него под Османлијама.

Дарам се од 1909. године све више залагала за Албанце; у својим изјавама у Енглеској је захтевала њихову независност. То уопште није одговарало јавном мњењу Енглеза који су Албанце трпали у један ло-

нац са Турцима. Тако, на пример, Сир Чарлс Елиот (Sir Charles Eliott), у свом раду *Turkey in Europe*, 1900, доста негативно описује архаичне социјалне односе Албанаца на северу.

Дарам је огорчено пратила збивања и свирепости Балканских ратова као и Првог светског рата на Балкану. Сматрала је неправдом да је 800000 Албанаца остало ван граница своје земље, без икаквих мањинских права. У својим изјавама 1903. наглашавала је да Скадар из историјских разлога припада Србима и Црногорцима, али 1913, кад је српско-црногорска армија напала град, била је запрепашћена. Протестовала је против тога и захтевала независност Албанаца вилајета Скадар. Из разочарења због поступка Црногораца вратила је црногорску златну медаљу краљу Николи и тиме је прекинула пријатељство са њим.⁴

Описи Црне Горе

Како Дарам види Црну Гору и Црногорце? О њима највише пише у годинама од 1900. до 1908, на својим путовањима кроз Црну Гору, кад спава на патосу у бедним колибама, једе непозната, и за њен стомак на први поглед неукусна јела, и труди се да схвати менталитет и културу једноставних Црногораца. Запажа пре свега ствари које су јој непознате и необичне. Примећује велику беду људи, али и цивилизацијске промене у градовима. Са интересовањем посматра и описује понашање црногорског становништва. Између осталог примећује колико су људи у земљи ваљани. Црногорац, пише Дарам, пре свега је опредељен да ефикасно управља и контролише радове – ни у Енглеској полиција није у стању да толико мирно и суверено контролише саобраћај. Примећује да се однос Црногораца према времену разликује од западњака који кажу: „Време је новац“; Дарам у том контексту цитира једног старог Црногорца који каже: „Време! Шта је време? Време није ништа. Живи се па се умре.“⁵

Детаљно и необично реалистички проучава и описује људе, њихово понашање, њихове односе и обичаје; црта гусле, опанке, куће и друге објекте које види на својим путовањима.

Дарам пише о тим обичајима Црногораца који јој највише падају у очи – тако на пример о томе да нема Црногорца који не носи оружје са собом, као и да за њега рођење кћери не значи срећу него него „баксузлук“. У вези с тим, између осталог, прича о томе да је стари краљ Никола наредио да се поставља топ како би се поздравило рођење унука

⁴ Mary Edith Durham: *Durch das Land der Helden und Hirten. Balkan-Reisen zwischen 1900 und 1908*. Wien 1955, 19.

⁵ Нав. дело, 57.

и колико је био разочаран кад су му јавили „Ексцеленцијо, добили смо кћер!”. „Јадно Цетиње”, пише Дарам, „Цетиње се потрудило да изгледа као да се ништа није десило. Али топ је ћутао, свеће нису палили. Општу жалост је само преломио британски конзул, изјављајући са одлучношћу: ‘Мени није стало до етикете, ја му нећу изјавити саучешће!’”⁶

С друге стране, са великом признањем пише о Црногорки: описује њено понашање на свадби, њене тешкоће трудноће и порођаја, као и то да Црногорке, у ствари, мушкарцима нису понижене или притиснуте, да су главни ослонци породице и велики радници који раде и најтеже радове. Црногорке, по опису Дарам, с великим поносом причају о томе какву су важну улогу играле у борби за независност Црногораца. Дарам их цитира: „Црногорци су добри војници – не само због њихових очева него и због њихових јуначких мајки.”⁷

Дарам сматра да Црногорци још нису зрели за западно-европске идеје али да те идеје и нису за њихово добро и да би могле код њих имати катастрофалне последице, као што се види у Србији. Зато их брани од укора да су затворени према свету као што се десило после ослобођења Колашина 1877. По Дарам Црногорци само на тај начин могу да сачувају своје традиције.

Дарам хвали гостољубивост и пријатељско понашање људи, али и примећује још постојеће архаичне, и за Енглескињу свакако неприхватљиве обичаје – између осталог крвну освету, кидање и набадање глава непријатеља на колац, као и одсецање носева, што се пре свега радило у борби против Турака и у Првом светском рату. Дарам је против тога протестовала, упућујући на то да ће се читава Европа бунити против таквог понашања.⁸ Због њеног протеста је генерал Мартиновић на Тиварском фронту забранио кидање носева.⁹ На жалост, Дарам у томе као и неким другим описима обичаја, занемарује мотивације таквих поступака; описује кидање и набадање главе на колац са западњачком ароганцијом, као један аутентичан обичај Црногораца и не труди се да испитује тај поступак као реакцију на злочине Турака међу словенским становништвом.

Треба да констатујемо да хоризонт Мери Едит Дарам остаје у границама западноевропских схватања и погледа на свет. Ипак су њена запажања занимљива и корисна за упознавање балканских збивања тих времена.

⁶ Исто, 81.

⁷ Исто, 70.

⁸ Нав. дело, 78.

⁹ Нав. дело, 78

Prof. Dr. Gabriella SCHUBERT, Friedrich-Schiller-Universität Jena

MONTENEGRO ZU BEGINN DES 20. JH.S
– MIT DEN AUGEN EINER ENGLÄNDERIN

Resümee

Die 1863 in London geborene Engländerin Mary Edith Durham ist zu Beginn des 20. Jh.s eine der wichtigsten Vermittlerinnen der Kulturen des Balkans in England. Die unverheiratete, energische junge Frau, studierte Malerin, bereiste seit ihrem 39. Lebensjahr über viele Jahre, von 1900 bis 1914, allein, zu Pferde und in Begleitung eines Reiseführers oder mit der Bahn, Bosnien und Herzegowina, Serbien, Makedonien, Montenegro und Albanien. Auf ihren Reisen sammelte sie ethnographisches Material und beobachtete die politischen Ereignisse, die sich hier zu dieser Zeit verdichteten. Ihre Befunde veröffentlichte sie in der Zeit von 1904 bis 1928 in London in 7 Reisebüchern. Bekannt wurde sie jedoch erst postum, seit 1944, als sie in die englische Nationalbiographie aufgenommen wurde.

Ihre erste Reise unternahm sie, angezogen von der Exotik des „Nahen Ostens“ (so ordnete man den Balkan zu dieser Zeit ein) im Jahre 1900 nach Montenegro. Sie war von der Landschaft und der Kultur des Landes tief beeindruckt und angezogen, zugleich jedoch aufgrund ihres westeuropäischen kulturellen Hintergrundes auch befremdet. Begeisterung und Abneigung für Land und Leute – beide Empfindungen zeigen sich in ihren Beschreibungen gleichermaßen.

Am meisten hielt sie sich in Montenegro und Albanien auf; hier, später dann insbesondere in Albanien, fühlte sie sich „zu Hause“.

In Cetinje wurde sie 1905 am Hof des Fürsten Nikola empfangen, und seit dieser Zeit entwickelt sich zwischen Durham und Nikola eine langjährige Freundschaft, die bis zu den Balkankriegen 1912/1913 andauerte. Der Fürst diskutierte mit ihr politische Probleme des Balkans und auch Pläne Montenegros im Zusammenhang mit diesen Problemen. Durham war während dieser Zeit ganz auf der Seite der für ihre Freiheit kämpfenden Balkanslaven und stand damit im Gegensatz zur offiziellen Politik Englands, die auf der Seite der Osmanen Stellung bezog. Sie plädierte für die Notwendigkeit, die Kulturen des Balkans ausreichend bekannt zu machen, um politisch adäquat zu agieren. Aus diesem Grunde sammelte und veröffentlichte sie ethnographische Details des Balkans; 1907 organisierte sie in London eine Präsentation montenegrinischer Kultur.

Ab 1905 äußerte sie sich verstärkt über politische Zusammenhänge des Balkan, und ab 1909 verteidigte sie immer mehr die Position der Albaner, denen nach ihrer Ansicht durch Verweigerung eines eigenen Staates Unrecht zugefügt wurde. 1914 ergriff sie gänzlich ihre Partei und wandte sich gegen serbische, montenegrinische, bulgarische und griechische nationalistische Tendenzen und Ansprüche auf

Kosten der Albaner. Auch in dieser Hinsicht befand sie sich in Opposition zur offiziellen englischen Politik.

Aus ihren Reisebeschreibungen über Montenegro kann der Leser zahlreiche interessante Details über das Land, die Menschen und ihre Traditionen entnehmen. Diese sind auch mit eigenhändigen Zeichnungen versehen. Einige wie z. B. die Gastfreundschaft offenbaren Bewunderung, andere wie z. B. das Köpfen Ablehnung. Bei Letzterem sind jedoch eine ungenügende Berücksichtigung von Kontexten und Ursachen wie auch eine gewisse westeuropäische Arroganz zu beklagen. Die Wichtigkeit der Beschreibungen Ruham's zur Kenntnis der Situation auf dem Balkan zu Beginn des 20. Jh.s gilt jedoch uneingeschränkt